

ADVERBELE ÎN -IȘ ȘI -ĂȘ. INVENTARUL ȘI CÂTEVA OBSERVAȚII

CARMEN MÎRZEA VASILE¹

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București,
Facultatea de Litere, Universitatea din București

LES ADVERBES EN -IȘ ET -ĂȘ. L'INVENTAIRE ET QUELQUES OBSERVATIONS

Résumé

La caractéristique de l'adverbe roumain de manière est son homonymie avec la forme de l'adjectif (au masculin/neutre singulier). Les adverbes dérivés (en *-ește*, comme *câinește* 'comme un chien', *creștinește* 'chrétiennement', et en *-iș* et *-ăș*, comme *chiorăș* litt. 'aveuglement', *furiș* litt. 'furtivement', *lupiș* 'comme un loup') ne sont pas très nombreux et ont une fréquence assez réduite. Dans cet article, l'auteur examine les adverbes en *-iș* et *-ăș*, qui ont comme base de la dérivation principalement des noms, puis des verbes et, en dernier lieu, des adverbes, des adjectifs, etc. Dans la première partie, on dresse la liste des unités adverbiales, en ajoutant des informations utiles à leur analyse (le sens, l'attestation, l'étymon, les locutions dans lesquelles elles entrent etc.). La deuxième partie contient des observations concernant le sens de ces adverbes, la diachronie et la circulation dans la langue; une attention particulière est portée sur le statut morpho-lexical des unités enregistrées dans les dictionnaires avec des valeurs adverbiale et nominale à la fois.

Mots-clés: *adverbe dérivé; les suffixes -iș et -ăș; locatif; relation adverbe – nom; groupe prépositionnel.*

Adverbele de tipul *cruciș*, *furiș*, *târăș* au fost tratate monografic în două studii: Chircu (2006) și Popovici (2006) (împreună cu derivatele substantivale și adjectivale). În acest articol, aducem completări și rectificări privind inventarul

¹ **Carmen Mîrzea Vasile** este cercetător la Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” din București și asistent la Facultatea de Litere (Departamentul de Lingvistică) a Universității din București. Este doctor al Universității din București în 2010, iar în prezent lucrează la un proiect de cercetare postdoctorală al Academiei Române (2011-2013). Principalele teme de interes sunt: morfosintaxa (în special a adverbului), lingvistica romanică, schimbarea și variația lingvistică, tipologia, învățarea/predarea limbii române ca limbă străină. A publicat articole și recenzii în reviste românești și capitole în volume colective. Colaborează la *Dicționarul etimologic al limbii române (DELRL)*, din care primul volum (A–B) a apărut în 2011, la Editura Academiei Române: e-mail: carmen_marzea@yahoo.fr

lor, datarea și etimologia și facem câteva observații importante din punct de vedere descriptiv și teoretic.

1. Inventarul formațiilor adverbiale în *-iș* și *-âș*

Acest inventar cuprinde adverbe sau alte unități lexicale (în general, substantive) cu valoare contextuală adverbială (fixată în grade diferite: de la valoare ocazională la valoare stabilă). Lista are la bază unitățile din DI, DILR, DA-DLR, GL. MUNT., GL. ARGES, TDRG³, Chircu (2006) și Popovici (2006)². În raport cu Chircu (2006) și Popovici (2006), am identificat nouă unități noi (*ciuciuliș*, *ghiontiș*, *glomotîș*, *glotiș*, *muțiș*, *pogorâș*, *snopiș*, *suciș*, *suliș*), la care se adaugă, numai în compuse, altele două (*gropiș*, în *târâș-~*, și *mârâiș*, în *hârâiș-~*). Informațiile despre fiecare lexem sunt organizate în maximum șase câmpuri.

a. Lexemul, scris cu italic (și aldin, dacă e nou-introdus), este urmat de o glosare minimală, în general, conform MDA și DA-DLR. Este dat apoi anul primei atestări, preluat din TDRG³ sau din DA-DLR (urmărind citatele). A fost dată, pe cât posibil, atestarea pentru adverb (valoarea adverbială); în cazul lexemelor *cruciș*, *curmeziș*, *pâcliș*, *pieziș*, *târâș*, *țipiș*, anul primei atestări poate fi și pentru celelalte valori morfo-lexicale (nu a fost verificată sursa directă). Pentru lexemele nou-introduse și predatări, a fost dat citatul în care este atestat adverb(ial)ul.

b. Etimologia este preluată, dacă nu sunt situații speciale, din DA-DLR și TDRG³, fără a se indica sursa. Când sunt completări sau modificări, acestea sunt explicite.

c. Valoarea morfologică este indicată conform DA și MDA, apoi numai conform DLR, în ordinea din aceste dicționare; dicționarele au fost trecute explicit numai la nevoie. Sunt situații când, pe baza valorii morfologice diferite, dicționarele înregistrează lexeme omonime. De exemplu, în DLR, *proptiș* are

² Din diverse motive (etimologia necunoscută sau nesigură și caracterul neanalizabil, sensul îndepărtat de cel al adverbelor analizate, lipsa contextelor concludente în sursele consultate), nu au fost introduse în listă lexemele: *bodiș*, din expresia *a se uita ~* „a se uita cu coada ochiului, cu mânie” (DA), *bontiș* (DI), *botiș* „strâns, ghemuit” (GL. MUNT.), *hăitiș* „în poziție strâmbă, sucită; întortocheat” (DA), *hărăpiș* „cu furie, tare, puternic” (Chircu 2006: 61, 63), *măldiș*, din expresia *a sta ~* „a sta rezemat” (DLR), *pleștiș* (probabil, < *a (se) plești*, variantă a lui *a (se) pleoști*), din „Când la casă ajungea, Sub fereastră să punea, Cam șoldiș, și cam *pleștiș*” (Cătană, B. 174, 1895, în DLR, s.v. *șoldiș*), *pliesciș* „pe ascuns; fără să fie văzut” (DLR), *răzagniș*, din expresia *în ~* „cu niciun chip, nici în ruptul capului” (DLR). Dinică (2012) notează și adverbele *prețipiș* și *căziș*. Primul este întâlnit în gramatica lui Diaconovici-Loga ([1822] 1973: 138), răspunzând la întrebarea *încotro?* În DLR *prețipiș*, inclus ca variantă sub *precipițiu*, are valoare adjectivală („prăpăstios, abrupt”) și substantivală („munte”). Al doilea este atestat în gramatica lui Clemens (1836: 46). Nu insistăm asupra argumentelor introducerii sau neintroducerii în listă a anumitor unități/variante, deoarece discuțiile ar fi mult prea ample.

două intrări (una pentru substantiv, una pentru adverb), iar *păliș*, *pândiș*, *repeziș*, *suiș* au câte o singură intrare.

d. Lexemele analizate pot apărea în locuțiuni prepoziționale cu valoare adverbială. Aceste locuțiuni au fost extrase din DA-DLR, MDA, TDRG³, iar sensul a fost dat numai în situații speciale.

e. După semnul egal, a fost indicat un echivalent semantic (parțial sau total, contextual sau general) monolexematic, cu aceeași bază derivativă. Acest echivalent (în general, adverb în *-ește* sau participiu ori substantiv cu funcționare adverbială) este preluat tot din dicționarele amintite. Participiul a fost menționat numai dacă valoarea lui adverbială apare explicit în aceste dicționare.

f. În ultima parte, au fost trecute elemente mono- sau plurilexicale cu care unitatea care interesează poate fi pusă în legătură din punct de vedere lexical și semantic.

1. *alăturiș* „alături, într-o parte”, 1899| < *alături*| adv.|-| = *alături*, *alăturat*;
2. *arciș* „în linie arcuită, arcește”, 1870| < *arc*| adv.|-| = *arcește*| cf. și adj. *arcit*;
3. *boldiș* „(în leg. cu vb. *a da*, *a lovi*) cu vârful ascuțit al unui obiect; cu ochii holbați; chiorâș; cu coada ochiului”, 1517| < *bold* „obiect ascuțit care înțeapă” (DA) și/sau < *a (se) boldi* „a înțepe (cu privirea)” (Popovici 2006: 160)| adv.|-| -| cf. *a (se) boldi*, *boldit*;
4. *brățiș* „corp la corp”, 1868| < *braț*| adv.|-| -| cf. *în brațe*; vezi și *a (se) îmbrățișa*, *îmbrățișat*;
5. *brânciș* „pe brânci, de-a bușilea”, 1892| < *brâncă* „mână”| adv.|-| -| cf. și *pe/în brânci*; *a (se) îmbrânci*;
6. *bulziș* „înghesuit, compact; într-un singur rând, alături; (d. cai) înhămați unul lângă altul”, 1911| < *bulz* „cocoloș”| adv.;
7. *buziș* „pe un singur rând; unul lângă altul; într-o parte”, 1840| < *buză*| adv.;
8. *chiondorâș* „(în leg. cu vb. de tipul *a privi*) urât; încrunțat; cruciș; chiorâș”, 1847| < *a se (în)chiondorî* (DA), *a se (în)chiondora* și/sau < *chiordiș* „chiorâș” + *chiomb* „chior” > **chiomordiș*, prin metateză **chiomdoriș* și prin acomodare *chiondoriș* > *chiondorâș* (Mărgărit 2005: 53)| adv.;
9. *chiorâș* „ca un chior, orbește”, 1844| < *chior*| adv., adj.|-| = *chior*, în *a da chior peste cineva* „a da năvală orbește”| cf. și *ca chiorul*, *ca chiorii*, *ca un chior* etc.; *de-a chioara* „orbește, razna”; *a se chiorî*;
10. *chiordiș* „chiorâș; cu coada ochiului”, 1910| < *chioarda* (din expresia *a se uita/ a trage cu chioarda* < *a se uita cu coada (ochiului)* + *a se uita cu chiorul* [= *ochiul chior*]), prin analogie cu *chior/chiorâș* (Mărgărit 2005: 53), și/sau < *chiorâș* + *cordiș* (DA, Suci, II, 2010: 229)| adv.;
11. *ciolbiș* „chiorâș”, 1928| < *ciolb* „persoană care privește chiorâș”| adv.|-| -| cf. *ca ciolbul*, *ca ciolbii* etc.;
12. *ciuciuliș* „ghemuit, stârcit” („Noi am stat așa *ciuciuliș* puțin pă vine și l-am văzut [lupul], l-am văzut, a trecut prin fața noastră”, GL. MUNT., c.1970)| < *a se ciuciuli* „a se ghemui pentru a nu fi văzut”| adv.|-| -| cf. *a (se) ciuliuli*, *ciuciulir*; *pe ciuciulite* „ghemuit”;
13. *clipiș* „într-o clipă, instantaneu”, 1875| < *a clipi* (TDRG³) și/sau < *clipă*| adv.|-| -| cf. *cât ai clipi*; *într-o clipă*;
14. *clocotiș* „în clocote; cu vuiet, de-a valma”, 1893| < *clocot*| adv.; s.n. (pl. *-uri*) (derivate separate în DA, s.v. *a clocoti*; intrări separate, cu aceeași etimologie, < *clocot*, în MDA)| -| -| cf. *în clocot(e)*; *a clocoti*, *clocotit*;
15. *corbiș* „(după *a privi*) amenințător precum corbii”, 1800| < *corb*| adv.|-| -| cf. *ca corbii*, *ca un corb* etc.;

16. *cordiș* „chiorăș, încruntat, încordat”, 1825| < *coardă*| adv.|-|-| = *coardă* „întins, drept (înainte), încordat”) a (se) încorda;
17. *cosiș* „(a merge cu picioarele) ca și cum ar cosi”, 1901| < *a cosi* „tranz. a tăia cu coasa iarbă, cereale etc.; intranz., refl. (d. cai, boi) a se lovi în mers cu un picior de celălalt”) adv.;
18. *costiș* „pieziș, oblic; în coastă; spre coastă, la deal”, c.1650| < *coastă*| adj., adv.; s.n. (-uri, -e), s.f. (în DA, substantivul este intrare separată, < *coastă*, iar lexemul cu valoare de adj. și adv. este derivat s.v. *coastă*)|-|-| cf. *de-a coasta, din coaste* „pieziș, oblic, într-o rână, costiș”, *pe o coastă* „pe o latură”; vezi și *a costișa* „a înainta oblic”, *costișat* „pieziș, curmeziș, de-a coasta”;
19. *cotiș* „cotit, cu ocolșuri”, 1839| < *coț*| adv.; s.n. (pl. -uri, -e) (derivate separate în DA, s.v. *cot*); adv., adj., s.n. (în MDA, în același articol)|-|-| cf. *a coti, cotit; (a o lua/ a merge) pe cotite*;
20. *cruciș* „întretându-se în formă de cruce; pieziș, oblic”, 1597| < *cruce*| adv., adj., s.n., s.f. (ordinea din DA, sub aceeași intrare, *cruciș*)| *în cruciș, de-a crucișul* (și + G.)|-|-| cf. *în cruce; a (în)cruci, (în)crucit*; vezi și *a (se) încrucișa, (în)crucișat*;
21. *curmeziș* „de-a latură, transversal, pieziș”, 1508| < *a curma* „a traversa”, cu sufixul dezvoltat *-eziș*, de la *pieziș* (Pascu 1916: 357); vezi și DA, Russu (1981: 301)| adv., (rar) adj., s.n. (-uri), s.f.| *în curmeziș, de-a curmeziș, de-a curmezișul*, (rar) *de-a curmezișa* (și + G.)|-|-| vezi și *a (în)curmezișa, (în)curmezișat* (și adv.) „(d. cuvinte; în leg. cu vb. *dicendî*) contrar, care se opune”;
22. *dosiș* „în ascuns”, c.1820| < *dos*| adv.|-|-| cf. *înv. p(r)e după dos, p(r)e din dos* „pe la spate, pe ascuns”; *a dosi, dosit* „ascuns”; *pe dosite* „pe ascuns”;
23. *fățiș* „pe față; (înv.) de față, prezent”, 1581-1582| < *față*| adv., adj. (în DA); adj., adv. (în MDA)| *de fățiș* „fățiș” („înaintea tuturor aceloră carii era *de fățiș* această strigă”, *Palia de la Orăștie*, 1581-1582, 159/7, în FCRL 2007: 145), *pe fățiș* („să-i apere *pe fățiș* scrisul”, *Românul*, 1914:1)| = *față*, în *a sta față* „a sta împotriva, a se împotrivi”; *a fi/ a se întâmpla față* „a fi prezent, a asista, a fi martor”| cf. și *de față, pe față, în față, față în față*; vezi și *a (se) înfățișa, fățișat* „dovedit; fățiș”;
24. *foliș* „pe burtă, pe foale” (din Chircu 2006: 60, care nu precizează sursa)| < *foale*| adv.|-|-| cf. *pe foale*;
25. *frunțiș* „drept înainte; fără teamă”, 1870| < *frunte*| adv.|-|-| cf. *cu fruntea sus*;
26. *frunziș* „cu de-amănuntul, frunză cu frunză”, 1886| < *frunză*| adv.; s.n. (-uri) (intrări separate în DA; MDA și TDRG³ nu înregistrează adverbul)|-|-| cf. *frunză cu frunză*;
27. *furiș* „pe ascuns; (înv.) hoțeste”, sec. XVII| < *fur* „hoț”| adv., adj.| *pe furiș, în furiș, p(r)e-a-furiș(ul), de-a furișa; în furișea* + G, *pe furiș de* + Ac.|-|-| cf. *a fura cu urechea* (Pascu 1916: 357); *pe furate*; vezi și *a (se) furișa, furișat* (și adv.), *pe furișate*;
28. *ghioldiș* „înghiontind(u-se); chiorăș”, 1906| < *ghiold* „ghiont, împunsătură (cu privirea)” (< *ghiont* + *bold*, DA); pentru sensul „chiorăș”, poate fi și variantă a lui *chiordiș*, ca și *chioldiș* (Mărgărit 2005: 53); vezi și GL. ARGEȘ, SDLR| adv.|-|-| cf. *a (se) (în)ghioldi*;
29. *ghiontiș* „înghiontind(u-se)” („Chitind un măr de-avalma se repăd/ *Ghiontiș* rostogolindu-se grămadă”, *Revista ilustrată Cosînzeana*, 1925: 309)| < *ghiont*| adv.|-|-| cf. *a (se) (în)ghionti*;
30. *glomotiș* „grămadă” („Stau prunele *glomotiș* pe jos”, GL. ARGEȘ, c.1950)| < *glomot[oc]* „grămadă” (< probabil, *mototol* + *ghemotoc*, GL. ARGEȘ)| s.n., adv.|-|-| = *glomotoc* („stau prunele *glomotoc* pe jos”, GL. ARGEȘ);
31. *glotiș* „în număr mare, îngrămădindu-se; gloată” („meridianii, niște criminali nedeprinși, se înțeștau *glotiș* și deavalma pe la ameazi după retragerea părții mai alese a publicului”, G. Murnu, în *Luceafărul*, 1907: 124; vezi și GL. ARGEȘ)| < *gloată*| adv.|-|-| = *gloată*| cf. și *a se gloți* „a se aduna grămadă” (MDA);
32. *grăpiș* „tărându-se, agățându-se ca grapa, mergând greu și împiedicat; anevoie”, și în compusul *tărâș-~*, 1683| < *grapă*| adv.|-|-| = *grapă* „grăpiș, anevoie”, în *a tări grapă*| cf. și *ca (cu) grapa; a grăpa*;
33. *gropiș*, adverbial, numai în compusul *tărâș-~* „tărâș-grăpiș” („Cât ținu vara băiatul moșului trăi cum trăi *tărâș-gropiș*”, Popescu, B. IV, 70, 1892, în DLR, s.v. *tărâș*)| < *groapă* (+ *grăpiș*),

- cf. și s.n. *gropiș*| valoare adv. (numai în compus, s.v. *târâș*, DA, MDA, considerat var. a adverbului *grăpiș*); s.n. (-uri) „loc plin de gropi” (intrare independentă în DA, MDA, fără valoare adverbială);
34. *hămăriș* (atestat cu var. *hămărăș*) „foarte repede, imperios”, 1913| < *hămări* „a se sumeți, a se obrăznicii”| adv.;
35. *hățiș*, în expresia *a ține ~* „mortiș, în ruptul capului”, 1913| < *hăț* „frâu cu ajutorul căruia sunt conduși caii înhămați; lanț prins de gâtul cuiva; funia cu care erau spânzurați oamenii”| adv.;
36. *hârâiș* „târâș, cu greu”, și în compusul *~mârâiș*, 1906| < *a hârâi*| adv.|-| = *hârâit*| cf. interj. *hâr(-hâr)*, *hâr-mâr*;
37. *horțiș* „în mod pieziș, de-a curmezișul”, și, rar, în compusul *~mortiș* („Decât ai tot umbla, *horțiș-mortiș*, scremându-te a năuci lumea cu articole de jurnale și cu broșuri de-a duminică, de cele nesărate și rancede, mai bine te-ai sili, prin economii, a-ți plăti datoriile”, I. Creangă, *Opere*, II, p. 279, 1855)| < interj. *hoarța* (Pascu 1916: 357) și < *a horți* „a muta ceva fără a-i schimba poziția” (DA)| adj., adv.|-| = *hoarța* „pieziș, într-o parte; împotriva”| cf. și *de-a hoarța* „pieziș, într-o parte; împotriva” (în leg. cu vb. precum *a (se) pune, a merge*);
38. *hotărâș* „hotărât, precis, fără îndoială”, 1890| < *a (se) hotărî*| adv.; adj. „limitrof, vecin” (derivate separate în DA, s.v. *hotărî*; adj. *hotărâș* (= *hotărăș, hotăreș*) < *hotar*); adj., adv. (în MDA, în același articol)| -| = *hotărât* „sigur, precis”| cf. și *de hotărât* „de bună seamă”;
39. *hoțiș* „hoțește”, 1794| < *hoț*| adv., adj. (în MDA; în DA este numai adv.)|-| = *hoțește*| cf. și *ca hoții, ca un hoț* etc.; *a hoți*;
40. *încolătăciș* „îmbrățișând din prietenie sau din solidaritate”, 1914| < *a (se) încolătăci* (< *a (se) încolăci + a (se) împletici*)| adv.;
41. *îndoiiș* „nesigur (MDA); a merge cu pieptul înainte și cu o iuteală nemaipomenită (Pascu 1916: 357); cât doi (Mărgărit 2007: 93)”, 1901| < *a (se) îndoii* „a avea dubii; a merge repede, dublu, îndoit”| adv.|-| = *îndoii*| cf. și *pe îndoite* „cu îndoială, bănuitor”;
42. *îngenunchiș* „în genunchi, îngenunchind”, 1551-1553| < *în + genunchi* (TDGR³) și/sau < *a îngenunchea*| adv.|-| cf. *în genunchi*;
43. *în(n)otiș* „înotând”, c.1670| < *a înota* (TDRG³, Pascu 1916: 357) și/sau < *în + not*| adv.|-| = adv. *în(n)ot* „înotând”| cf. și *în not*, (mai rar) *cu notul* (și + G.), *a notul*; *de-a-în(n)otul, de-a-în(n)otatele(a)* „înotând”;
44. *lăturiș* „(d. corp) răsucit într-o parte, cu un umăr sau un sold în față; culcat pe-o parte; strâmb, pieziș, lateral; alăturiș 1683| < *latură*| adv., s.n. (-uri), adj. (MDA); adj., adv. (DA, valori ale aceluiași derivat, s.v. *lature*)| *lăturiș* cu...+ Ac.| = *alături, alăturiș, (a)lăturat*| cf. și *de lature (laturi, lături) de + Ac./ de laturea + G.* „alături (de), lângă”, *de-o lature, de-o laturi, de-o lături* „de o parte, într-o parte”, *pe-o latură, dintr-o latură, pe lături, pe de lături* etc.;
45. *lățiș* „oblic, în sensul lățimii”, 1893| < *lat*| adj., s.n. (-uri), adv. (MDA); adj.; s.n. (derivate separate în DA, s.v. *lat*)| *în lățiș*|-| cf. *în lat, pe lat, de-a latul* (și + G.);
46. *leuciș* „strâmb”, 1944| < *leucă* „(la car, căruță) piesă de lemn încovoiată, cu un capăt îmbucată în osie și cu celălalt prins de loitră”| adv. (cf. *leucaș, liocaș* adj., adv., s.m.)|-| = *leucă*, în *făcut leucă* „adus de spate, cocoșat”, *beat leucă* „foarte beat”| cf. și *ca leuca*; *de-a leuca*, din *a vorbi de-a leuca* „a vorbi în batjocură”, *a vorbi cu leuca* „a vorbi strâmb, a nu nimeri”; *a leuci, leucit* „încovoiat ca leuca; bătut zdravăn; cocoșat”;
47. *lungiș* „de-a lungul; în toate direcțiile”, 1705| < *lung*| adv., s.n. (-uri, -e)| *în lungiș, de-a lungișul* (și + G.)|-| *în lung, pe lung, de-a lungul* (și + G.);
48. *lupiș* „(acom) ca lupul”, 1814| < *lup*| adv.|-| = *lupește, lupiul*| cf. *ca lupul, ca un lup* etc.;
49. *mârâiș*, numai în compusul *hârâiș-~* „cu greu” (DA, s.v. *hârâi*), atestat în Pamfile, *Jocuri de copii*, I, 1906, apud DA| < *a (se) mârâi*, cf. *hâr-mâr, câr-mâr*| adv.|-| -| cf. și *a mârâi, mârâit* (și adv.); *pe mârâite*;
50. *molcomiș* „fără zgomot, încet, ușor, blând, molcom”, 1581| < *molcom*| adv., adj., s.m.| *cu/pe molcomiș*| = *molcom*| cf. și *a (se) molcomi, molcomit, molcomește* „cu umilintă”;

51. *morțiș* „cu orice preț”, și, rar, în compusul *horțiș*~ (vezi *supra*), 1800| < *mort* (Pascu 1916: 357) (explicația < *moarte*, din DLR, TDRG³, este mai greu de argumentat semantic)| adv.|-| = *morțește* „foarte tare, grozav, teribil, de moarte”| cf. și *a umbla/ a fi mort după ceva, mort-copt, nici mort*;
52. *muțiș* „ca un mut, mutește” („ascultă încordat, făcându-ne *muțiș* semne cu mâna să nu ne mișcăm”, *Basarabia*, 1994: 43)| < *mut*| adv.|-| *pe muțiș*| = *mutește* (var. *muțește*)| cf. și *ca un mut, ca muții; pe mutește; a muți, muțit; pe muțite*;
53. *orbiș* „ca un orb, orbește”, 1800| < *orb*| adv.|-| *de-a orbișul* (neatestat în dicționare; „E un lucru rău, de tot rău, când omul lucră *de-a orbișul*, numai iacă așa, pe întregul”, *Gazeta economului*, 1892: 2) | = *orb* „necontrolat, de temut”; *orbește*| cf. și *ca orbul, ca orbii* etc.; *de-a oarba*, în *a umbla de-a oarba* „a umbla fără rost, a o lua razna”;
54. *păliș* „oblic, pieziș; dintr-o parte”, 1913| < *a păli* „a lovi” (DLR) sau, poate, și < *pală* „ceva care vine dintr-o parte (cantitate de fân, val de fum, vânt etc.)”| adv., s.n. (-uri) „vânt cu ninsoare și ploaie care te lovește pieziș”, s.f. (-e)| în *păliș* „păliș”|-| cf. *ca un păliș*;
55. *pâcliș* „morocănos”, 1937| < *pâclă* „negură; vulcan mic”| adj., adv.|-|-| cf. adj. *pâclit* „morocănos”; vezi și *pâclișit* „morocănos”;
56. *pândiș* „ca la pândă, încet, fără zgomot; pe furiș; pe ascuns”, a doua parte a sec. XIX (Eminescu, *Nuvele*, în DLR)| < *pândă* (DLR) și/sau < *a pândi* (MDA)| adv., s.n.sg. „ascunziș”|-|-| cf. *ca la pândă; a pândi; pe pândite* „prin surprindere, pe furiș”;
57. *pânziș* „(în leg. cu vb. de tipul *a privi*) ca prin pânză; (în leg. cu vb. de tipul *a veni, a merge, a curge*) pânză, compact, neîntrerupt, continuu; de-a dreptul, întins, așă”, 1939| < *pânză* |s.n.sg. „pânză”, adj., adv.|-|-| = *pânză*, în *a veni pânză* „a veni drept, întins”, *a curge pânză* „a curge neîntrerupt, continuu (și în mare cantitate)”| cf. și *ca pânza, ca prin pânză, în pânze* „pâlc, compact”; *ca un pânziș*;
58. *picioriș* (atestat cu var. *piciorâș*) „(în leg. cu vb. *a se culca, a sta*) unul la picioarele altuia”, 1960| < *picior*| adv.|-|-| cf. *la picioare*;
59. *pieptiș* „drept în sus sau înainte; cu curaj, deschis, fățiș; piept în piept”, 1843| < *piept*| adv., (sens secundar de) adj.|-|-| cf. *piept la piept, piept în piept; piept la...* „de-a dreptul la, drept la”; *a se lua/ a apuca/ a inhăța de piept, a da/ a ține piept, a face piept* „a avea curaj”;
60. *pieziș* „oblic; strâmb; ocolit, pe ascuns; sașiu, cruciș”, 1592| < *piez* (s.v. *piază* DLR) „povârniș; semn prevestitor”| adv., adj., s.n. (-uri)| în *pieziș, de-a pieziș*|-| cf. *în piez, în piezi* „oblic, pieziș; cruciș”; *a se uita în piez* „a se uita sașiu”, *a vorbi în (peste) piez* „a vorbi cu două înțeleșuri, în bătaie de joc”; vezi și *a (îm)piezișa* „a tăia pieziș”;
61. *pitiș* „pe ascuns, pentru a nu fi văzut; tiptil”, uneori repetat (*pitiș-pitiș*), 1868| < *a (se) piti*| adv., s.n.sg. „ascunziș”| (rar) *pe pitiș* („și câtând o sapă lungă / și/ pe târâș/ pe pitiș/ O prinse în cârlig și o aruncă în apă”, *Tribuna poporului*, 1898: 660)| -| cf. *pe pitite* „pe ascuns”;
62. *pituliș* „pe furiș, pe neobservate, pitulat”, 1600| < *a (se) pitula* (DLR, TDRG³), *a (se)pituli*| adv., s.n. (-uri) „ascunziș”| *pe de-a pitulișul* = *pitulit*| cf. *de-a pitulitul, pe pitulate*;
63. *pogorâș* „coborând, în jos” („Mergi tot *pogorâș*, pân’ dai de țipiș”, Budai-Deleanu, *Țiganiada*, 1800, în *Opere*, I, 1974: 235)| < *a (se) pogori* (= *cobori*)| înregistrat doar ca s.n. (-uri) (= *coborâș*) în dicționarele de referință;
64. *ponciș* „strâmb; pieziș, oblic; cruciș, chiorâș”, 1643| < *ponc* „(despre forme de relief) aproape vertical, foarte abrupt; (om) sașiu, prost; cu ciudă”| adj., adv., s.n. (-uri)| în *ponciș, de-a poncișul* = *ponc*, cu valoare adv., „cu ciudă, cu dușmănie”| cf. și în *poancă* „pieziș, oblic”, „chiorâș”, *de-a poanca* „la întâmplare, fără o țintă precisă”, în *ponce* „în contradictoriu, în răspăr, împotrivă”; adj. *ponciu* „înclinat”; vezi și *a (se) (îm)poncișa* „a se împotrivi, a încrucișa (armele)”;
65. *proptiș* „sprijinit, rezemându-se”, 1931| < *a (se) propti* și/sau < *proptă, proptea*| adv.; s.n. (-uri) „proptă” (intrări separate în DLR: adv. < *a (se) propti*, iar s. < *proptă*); s.n., adv. (sub aceeași intrare în MDA, ambele < *proptă*)|-|-| cf. *ca un proptiș; ca o proptea* etc.;
66. *rătuțiș* „cu năucire, zăpăcit; de jur-împrejur”, 1893| < *rătute* „smintit; tâlhar, pușcăriaș”| adv.|-|-| cf. *a se rătuti, rătutit*;

67. *răzimiș* „hotărât; cu convingere”, 1885| < *a răzima* (= *rezema*)| adv.; s.n. (intrări separate în DLR: adv. < *a răzima*; s.n., cu forma *răzămîș*, atestat numai în loc. cu *răzămîș* „cu temei, cu socoteală”, < adv.)| cu *răzimiș*;
68. *repeziș* „în grabă; repede”, 1837| < *repede*| s.n. (-uri), (sensuri secundare de) adv., adj.|-| = *repede*; *repezit*| cf. și *pe repezite*;
69. *roțiș* „de jur împrejur, în cerc”, 1868| < *roată*| adv.|-| = *roată*| cf. și *ca roata, ca o roată* etc., *roate-roate* „în mai multe cercuri”; *a (se) roti, rotit*;
70. *scăriș* „din treaptă în treaptă, ca treptele unei scări; succesiv, progresiv sau regresiv”, c.1830| < *scară*| adv.|-| = | cf. *în scări*; *a scări, scărit* (mai ales în leg. cu vb. *a tunde, scărat*);
71. *schimbiș* „cu schimbul, alternativ”, 1892| < *schimb*| adv.|-| = | cf. *cu schimbul*; *a (se) schimba, schimbat; pe schimbate*;
72. *snopiș* „snopește” („Și făș, făș, prin cel păiș, Lanul cade tot *snopiș*”, *Familia*, 377, 1884, în DLR)| < *snop*| adv.|-| = *snopește*| cf. și *snop după snop; ca snopii*;
73. *suciș* „strâmb” („Haina stă pe ei *suciș*, Batista la gât ponciș”, Mumuleanu, *Caracteruri*, 151/12, 1825, în DLR)| < *a (se) suci*| adv.|-| = *sucit*;
74. *suiș* „în mod ascendent” (atestat în Arghezi, *Scrieri*, VII, 250, *apud* DLR)| < *a (se) sui*| s.n. (-uri), (sens secundar de) adv.;
75. *suliș* „(d. obiecte, de obicei lungi, în mișcare în aer) în arc alungit, împungând aerul; boldiș” („A azvârli un băț *suliș*”, SDLR, 1939)| < *sul* (explicația < *sulă*, SDLR, DLR, este mai greu de argumentat semantic)| adv.|-| = *sul*| cf. și *ca un sul*;
76. *șoldiș* „cu un șold ieșit în afară, șoldiu; cu mers greoi; oblic, strâmb”, 1841| < *șold*| adv.|-| = *șoldiu*| cf. și *a (se) șoldi, șoldit*;
77. *tălpiș* „alunecând (pe tălpi)”, în expresia *a merge tălpiș*, 1870| < *talpă*| s.m. (-i), s.n., s.f. (-e) „talpă, tălpiș”, adv. (în același articol în DLR)| -| = | cf. *(a se da) pe tălpi/pe tălpișe*;
78. *tăvăliș* „ca un tăvălug”, 1906| < *a (se) tăvăli* (DLR) și/sau < *tăvăl[u]g*| s.n. „tăvălug”, (sens secundar de) adv. | *de-a tăvălișul* „de-a rostogolul, de-a tăvălugul”| = *tăvălug*| cf. și *tăval, tăvală* „tăvălug”, în *de-a tăvalul, de-a tăvala* „de-a rostogolul”;
79. *tâlhariș* „ca tâlharii, pe furiș, pe neașteptate”, 1939| < *tâlhar*| adv.|-| = *tâlharește*| cf. și *ca tâlharii*;
80. *târâiș* „târâș” („te poartă *târâiș* pe foale și în patru brânci”, *Tribuna poporului*, 1899: 2)| < *a (se) târâi*| adv., s.n. (-uri) (în DLR, s.v. *târâș*; ca intrare separată de *târâș*, în SDLR)| *de-a târâișul*|-| cf. *de-a târâita* „târâiș”;
81. *târâș* „trăgând după sine, târându-se pe jos, târându-și picioarele” și în compusele *~grăpiș*, *~gropiș* sau repetat (*târâș- târâș*), 1698| < *a (se) târî*| adv., s.n. (-uri), s.m., (cu sens secundar de) adj. | *pe târâș* „târâș”, *cu târâșul* „cu totul”|-| cf. *de-a târâta* „târâș”; *pe târâte*;
82. *treptiș* „treptat, măsurat” („*Societatea poate să se desvolte treptiș; picuș la picuș societatea poate să ajungă lesne la un capital destul de considerabil*”, *Familia*, 1889: 454)| < *treaptă*| adv.|-| = *treptat*;
83. *tupiliș* „ascunzându-se, ferindu-se; pituliș” („te-i piti și-i ședea tupiliș, să nici nu te poată zări”, *Familia*, 1894: 316)| < *a (se) tupili*, *a (se) tupila* (= *pitula*)| adv., s.n. (-uri) „ascunziș” (în DLR, s.v. *pituliș*)| = *tupilat*;
84. *tupiș* „pe furiș, pe ascuns, pe neobservate”, 1916| < *a (se) tupi* „a (se) piti”| adv.|-| = *tupit*| cf. și *de-a tupitul* „de-a v-ați ascunselea”;
85. *țintiș* „(în leg. cu vb. de tipul *a privi*) fix”, 1831| < *țintă*| adv.|-| = *țintă, țintit*;
86. *țipiș* „în pantă, înclinat, abrupt”, 1783| < *a țipa* „a coborî; a se repezi la vale”| s.n., adj., (cu sens secundar de) adv.;
87. *vintriș* „pe burtă; înclinat; pieziș; lateral”, 1825| < *vintr*| adv., adj., s.n. (-uri)| *de-a vintrișul*;
88. *zburîș* „(repede) ca în zbor”, 1894| < *zbor* (explicația < *zbura*, DLR, este mai greu de argumentat semantic)| adv.|-| = | cf. *ca în zbor*; *a zbura*; *într-o zburată* „foarte repede”; *pe zburate*.

Substantive în *-iș* în locuțiuni adverbiale (fără valoare adverbială independentă atestată în sursele consultate):

89. *cufundiș*, în locuțiunea *de-a cufundișilea* „dându-se la fund, cufundându-se”, 1903| < *a (se) cufunda*| cf. *de-a cufundul*;
90. *îmboiș*, numai în locuțiunea *de-a 'mboișul*, *de-a 'mboișele* „rostogolit peste cap”, 1895| < *a îmboi* „a se da peste cap, a se prăvăli”| cf. *de-a(-n) boul*, *de-a-n 'boule(a)*;
91. *sâniș*, în locuțiunea *de-a sânișul* („Bine-i de dat *de-a sânișul*”, Alecsandri, *Teatru [Chirița în Iași...*, 1850], 398, în DLR)| < *sanie*| vezi și *de-a sânișul*;
92. *țiiș* (cu var. *ținiș*, DLR), în locuțiunea *de(-a) țiiș* „ținând cu mâna ceva, în mâini”, 1675| < *a (se) ține*.

2. Câteva observații asupra adverbilor în *-iș* și *-âș*

2.1. Sensul

Adverbele în *-iș* și *-âș* exprimă un anumit mod de realizare a acțiunii. Valorile modale importante sunt: modul ca specie a mișcării/ poziționării cu un anumit tip de parcurs desemnat de bază (*costiș*, *ponciș*, *scăriș*, *treptiș*; *înotiș*, *zburîș*); specia mișcării/ poziționării unui agent, în general [+ uman], prin partea corpului care dă specificul acestei mișcări/ poziționări (*brățiș*, *brânciș*, *fățiș*, *foliș*, *frunțiș*, *picioriș*, *pieptiș*, *șoldiș*, *tălpiș*, *vintriș* etc.); modul ca indicație de poziționare în spațiu (*alăturiș*, *cruciș*, *curmeziș*, *lățiș*, *lungiș*, *pieziș* etc.); modul de realizare a acțiunii prin comparație cu noțiunea desemnată de bază (*arciș*, *chiorâș*, *corbiș*, *hoțiș*, *lupiș*, *morțiș*, *muțiș*, *orbiș*, *snopiș*, *suliș*, *tâlhăriș* etc.). Adverbele din ultima categorie pot avea ca sinonime adverbe în *-ește* cu aceeași bază: *arcește*, *hoțește*, *lupește*, *morțește*, *mutește*, *orbește*, *snopește*, *tâlhărește*.

Spre deosebire de adverbele tipice de mod (care, în română, sunt cele omonime cu forma de m.n.sg. a adjectivului), adverbele analizate nu se caracterizează prin posibilitatea gradării (**foarte lățiș*, **foarte frunțiș*, **foarte hoțiș*) și a glosării prin expresii de tipul *în mod...* (**în mod lățiș*, **în mod frunțiș*, **/?în chip hoțiș*).

2.2. Atestarea, vitalitatea și repartizarea diafazică și diatopică

Formațiile în *-iș* și *-âș* sunt cuvinte vechi. De-a lungul timpului, cele mai vechi unități au fost, în general, și mai frecvente. Sunt atestate în sec. al XVI-lea (alfabetic): *boldiș*, *cruciș*, *curmeziș*, *fățiș*, *furiș*, *îngenunchiș*, *molcomiș*, *pieziș*, în sec. al XVII-lea: *costiș*, *grăpiș*, *în(n)otiș*, *lăturiș*, *pituliș*, *ponciș*, *târâș*, iar în sec. al XVIII-lea: *hoțiș*, *lungiș*, *țipiș*. Cele mai multe sunt înregistrate prima dată în texte din sec. al XIX-lea (în prima parte, 18 unități, în cea de-a doua, 24) și în sec. al XX-lea (majoritatea în prima jumătate, 28 de unități, în total).

Vechimea derivatelor, cu siguranță mai mare decât indică anul surselor (de multe ori, texte populare), este probată și de prezența în aromână a corespondentelor *cruçișalui*, *furișalui*, *urghișalui* (Papahagi 1963)³. Poziția lor foarte stabilă în limbă este demonstrată și de derivatele acestora, ele însele vechi: *brățiș* – a (se) *îmbrățișa*⁴; *costiș* – a *costișa*, *costișat* „pieziș, curmeziș, de-a coasta”; *cruciș* – a (se) (în) *crucișa*, (în) *crucișat*; *curmeziș* – a *curmezișa*, (în) *curmezișat*; *fățiș* – a se *înfățișa*, *fățișat* „fățiș”; *furiș* – a (se) *furișa*; *păliș* – *pălișat* „oblic”; *păcliș* – *păclișit* „morocănos”; *pieziș* – a (îm) *piezișa* „a tăia pieziș”, *piezișime* „înclinare”, *piezișitate* „oblicitate”; *ponciș* – a (se) (îm) *poncișa* „a se împotrivi, a încrușișa (armele)”.

Faptul că toate unitățile analizate în -iș și -ăș sunt derivate pe teren românesc (neexistând niciun împrumut sigur) arată productivitatea generală a sufixelor. Această productivitate caracterizează registrul popular, dialectal, limitare consemnată și de dicționare⁵. De altfel, sufixele nu se atașează deloc la baze neologice, cele mai multe baze fiind moștenite⁶.

Deficiențele atestării în scris, specifice românei, și înregistrarea cu precădere în texte populare fac ca aprecierile diacronice asupra productivității sufixelor discutate și vitalității derivatelor să fie aproximative⁷. În limba literară

³ Ar. *ascumțișalui* „pe ascuns” (Papahagi 1963) nu are un corespondent adverbial atestat în dacoromână.

⁴ Adverbul *brățiș*, atestat în 1868 (în dicționarul lui Barcianu, *apud* TDRG³), este foarte probabil mai vechi; verbul a (se) *îmbrățișa* [ar. *mbrățișare*] este atestat în 1581 (*apud* TDRG³), iar unii cercetători (CDER 1079, DA, SDLR) consideră că adverbul *brățiș* este baza derivativă a acestuia.

⁵ Unele dintre derivatele analizate (*ciolbiș*, *lupiș*, *rătuțiș*, *suliș*, *tălhăriș* etc.) sunt marcate în DA-DLR și în MDA ca regionale, fără să se facă o circumscriere teritorială precisă. În câteva cazuri este indicată regiunea: *arciș*, în Bucov.; *chiondorăș* „mai mult în Muntenia” (DA); *ciuciuliș*, Munt.; *cordiș*, Banat și în regiunile apusene; *hămărăș*, în Sălaj; *leuciș*, Straja-Bucovina; *păliș*, Olt., Munt.; *păcliș*, Mold.; *schimbiș*, Bucov.; *vintriș*, reg., mai ales în Transv. etc.

Tudose (1978) nu analizează adverbele în -iș și -ăș separat de substantive, deci nu oferă o imagine mai clară a unei eventuale repartizări teritoriale.

⁶ Teme de origine latină (cele mai numeroase, multe dintre ele moșteniri panromanice) au adverbale ca: *alăturiș*, *arciș*, *brățiș*, *brânciș*, *corbiș*, *costiș*, *cotiș*, *cruciș*, *dosiș*, *fățiș*, *foliș*, *frunțiș*, *frunziș*, *furiș*, *îndoiș*, *îngenunchiș*, *înotiș*, *lăturiș*, *lățiș*, *lungiș*, *lupiș*, *morțiș*, *muțiș*, *orbiș*, *picioriș*, *pieptiș*, *rotiș*, *scăriș*, *schimbiș*, *suliș*, *vintriș*, *zburîș*. Origine slavă au temele adverbale: *boldiș*, *clipiș*, *clocotiș*, *cosiș*, *glotiș*, *păliș*, *păcliș*, *pândiș*, *târâș* etc., maghiară: *ponciș*, *hămăriș*, *hotărâș*, *tălhăriș* etc., turcă: *chiorăș*. Au origine necunoscută sau nesigură adverbale ca: *bulziș*, *ciuciuliș*, *curmeziș*, *grăpiș*, *hoțiș*, *pieziș*, *pitiș*, *rătuțiș*, *răzimiș*, *țipiș* etc.; unii lingviști au explicat etimologia câtorva dintre acestea prin substrat (*bulziș*, *curmeziș*, *grăpiș* etc.). Formațiile *ciolbiș*, *ghioldiș*, *închiondorăș*, *încolătăciș* au teme rezultate prin contaminare, fenomen specific limbii populare.

⁷ În FCLR (2007: 146) se spune că productivitatea este mai ridicată în sec. al XVI-lea și mai scăzută în sec. al XVII-lea și al XVIII-lea. Peste jumătate din derivate sunt înregistrate în scris prima oară în texte din sec. al XIX-lea și al XX-lea. Este însă dificil de spus cu exactitate când încetează a mai fi productive în limba standard sufixele -ăș și -iș. Sursele datărilor și exemplele care le ilustrează aparțin, în multe cazuri, registrului popular, ceea ce face greu de stabilit dacă sufixele sunt general productive în perioada atestării. Iată câteva exemple: „Carul *cotiș* l-au băgat/Și foarte rău l-a răsturnat” (Sevastos, N. 205/, în DA); „Acestor lupi le-au poroncit căpitanul lor ca

contemporană, în registrul standard, sufixele sunt total neproductive (Ciompec 1985: 104); productivitatea acestora în limba populară actuală și la nivel dialectal este insuficient documentată. Dicționarele generale contemporane conțin un număr mic de adverbe în *-iș* și *-âș* (DEX¹ înregistrează 23 de unități, *apud* Ciompec 1985: 104, iar DOOM², 25) în comparație cu inventarul *thesaurus* (aproximativ 90), iar majoritatea sunt marcate ca populare, regionale, familiare, rare (pentru detalii, vezi Mîrzea Vasile 2009: 245-247).

2.3. Originea adverbilor în *-iș* și *-âș*. Continuumul morfo-lexical cu clasa numelui

La nivel diacronic (din cauza atestărilor târzii și a ocurențelor relativ puține), relația dintre sufixul din substantivele de tipul *aluniș*, *culmiș*, *acoperiș*, *ploiș*, *stegiș*, *scăuniș* și din adjectivele precum *codriș* (pentru valorile derivatelor nominale, vezi Popovici 2006: 143-156, 162-167, Pascu 1916: 352-359) și cele din unitățile adverbiale analizate este dificil de urmărit. La nivel sincron, cu atât mai dificil. În unele lucrări (Meyer-Lübke II 1895: 564, Pușcariu 1899, Pascu 1916, Popovici 2006 etc.), formațiile adverbiale nu sunt delimitate de cele nominale; Densusianu (1901: 364-365) consideră că originea sufixului adverbial *-iș* este neclară și că trebuie să se facă distincție între sufixul adverbial și cel substantival.

Câțiva cercetători explică sensul adverbial ca o evoluție a celui nominal. De exemplu, Pascu (1916: 357) spune că „punctul de plecare pentru adverbele în *-iș* l-au dat unele substantive și adjective în *-iș*”, iar Fischer (1989: 43) că sufixul adverbial *-iș* este „sans doute le même que le suffixe collective” (vezi și Popovici 2006: 179).

Abandonând problema strictă a etimologiei și relației sufixelor sus-menționate (reluată amplu de Popovici 2006), dorim să facem câteva precizări privind continuumul dintre clasa derivatelor inventariate la 1 și clasa numelui (a adjectivului și, mai ales, a substantivului). Această temă nu poate fi însă epuizată în spațiul acestui articol.

Lexemele din inventar au în comun valoarea adverbială (în grade diferite: exclusivă, dominantă sau contextuală, marginală). Dintre unitățile inventariate, numai 48 au valoare exclusiv adverbială în dicționarele de referință; acestea nu sunt neapărat cele mai utilizate și sunt atestate în general în ultimele două secole. Au și

să iaie munții *frunziș* și să caute iapa” (Sbiera, P. 58/30, în DA); „I-a dat... câțiva pumni *ghioldiș*... (în coastă)” (Pamfile, J. II, în DA); „Băieții jucători se pun *rotiș* pe scaune sau pe un pat” (Marian, Î. 198, în DLR). Câteva adverbe în *-âș* și *-iș* pot fi considerate și creații de autor, ca în exemplele: „De-acolo [Urgia] privind *corbiș* la toate” (Budai-Deleanu, în TDRG³); „Ce făcea... [leul] văzându-se de atâte jigodii împresurat? Când pre una, când pre alta apucând *lupiș*” (Țichindeal, F. 8/19, în DLR). Nici în această situație, nu se pot face aprecieri privind circulația generală reală a formațiilor în perioada când au fost înregistrate în dicționare și texte. Cert este că nu au intrat în registrul standard al limbii contemporane.

valoare adjectivală 22 de unități (*chiorăș, costiș, cotiș, cruciș, curmeziș, fățiș, furiș, hoțiș, lățiș, molcomiș, păliș, pâcliș, pânziș, pieptiș, pieziș, ponciș, șoldiș, țipiș, vintriș* etc.).

În afară de utilizarea adverbială, 31 de lexeme au și valoare substantivală⁸ (13 dintre ele fiind și adjective). Patru substantive în -iș fac parte din locuțiuni adverbiale (*cufundiș, săniș, țiiș* și, neatestat independent, *îmboiș*). Cu valoare substantivală, aceste lexeme exprimă instrumentul (*costiș, curmeziș, lățiș, lungiș, proptiș, tăvăliș, târăș, vintriș* etc.), locul/ poziționarea (*costiș, cruciș, lățiș, lungiș, ponciș, țipiș*), acțiunea, concomitent cu locul și modul de desfășurare (*cotiș, pândiș, pitiș, pituliș, târăș* etc.).

Și pentru lexemele care sunt incluse în locuțiuni prepoziționale cu valoare adverbială poate fi adusă în discuție valoarea substantivală (neînregistrată în dicționare): *fățiș* (din *de fățiș, pe fățiș*); *furiș*, chiar cu mărci formale de m.n. și f. (din *pe furiș, în furiș, p(r)e-a-furiș(ul), de-a furiș(a)*); *orbiș* (din *de-a orbișul*). Neînregistrată în dicționare, dar atestată în texte, este și funcționarea nominală a lexemului *dosiș*: „*dosișuri* de grădini care îi [vântului] împiedică bătaia obișnuită” (*Din viața poporului român*, 1913: 214); „când stătea la un *dosiș* și se încălzea la soare” (Druță 1990: 369).

Analiza relației dintre valorile morfo-lexicale ale lexemelor inventariate este importantă atât pentru descrierea derivatelor adverbiale (în română, derivarea adverbială având o pondere mică și fiind o trăsătură particulară în cadrul României), cât și din punct de vedere teoretic (morfosintaxa lexemelor cu sens locativ; evoluția dinspre sensul locativ spre cel modal; direcția conversiunii în relația adverb – adjectiv, când lexemul are morfologie „accesibilă” acordului etc.). Această relație trebuie analizată pentru fiecare caz în parte. Ne limităm la observația că sensul locativ/ de poziționare care reprezintă și un mod particular de realizare a acțiunii este un vehicul care permite trecerea de la valoarea adverbială la cea substantivală și invers.

Mai mult de jumătate din derivatele inventariate au ca bază derivativă un substantiv (*arciș, brățiș, buziș, corbiș, costiș, cruciș, fățiș, furiș, hoțiș, pieziș, snopiș, vintriș, zburiiș* etc.)⁹; la acestea se adaugă câteva unități care pot fi explicate în același timp și printr-un verb (*boldiș, clipiș, grăpiș, păliș, pândiș, proptiș* etc.). Mai puțin de un sfert derivă numai dintr-un verb (*ciuciuliș, cosiș, pitiș, pituliș, târâiș, târăș, tupiliș, tupiș, țipiș* etc.). Foarte puține au baze din alte clase lexicale (adj. și adv., mai ales: *lățiș, lungiș, molcomiș, repeziș* etc.).

În ce privește originea lexemelor adverbiale analizate, lăsând la o parte problema genealogiei valorilor morfo-lexicale pentru aproximativ jumătate dintre acestea, adăugăm câteva observații.

⁸ Conform indicațiilor din DA-DLR, cele mai multe sunt utilizate ca neutre: *clocotiș, cotiș, cruciș, curmeziș, lățiș, păliș, pândiș, pieziș, pitiș, pituliș, pânziș, ponciș, răzimiș, vintriș, târăș, țiiș, țipiș* etc., câteva având și forme de s.f., *costișă, crucișă, pălișă, piezișă, tâlpișă* etc., iar *molcomiș, tălpiș* și *târăș* având și forme de s.m.

⁹ Semantic, se poate presupune forma de plural a unor baze: *brățiș, brânciș, clocotiș, picioriiș, scăriș, tălpiș* etc.

Substantivele *chior*, *coardă*, *față*, *glomotoc*, *gloată*, *grapă*, *leucă*, *orb*, *pânză*, *roată*, *sul*, *tăvălug*, *țintă* au și valoare adverbială în anumite contexte, iar aceasta este una dintre valorile cu care intră în derivare. În aceste situații, este de discutat dacă derivarea implică sau nu schimbarea clasei gramaticale, ideea de clasă gramaticală fiind aici ea însăși problematică.

Ca adverbe, sunt sinonime cu bazele și *alăturiș* = *alături*, *molcomiș* = *molcom*, *repeziș* = *repede*. Lexemele cu valoare substantivală principală sau contextuală *coastă*, *cot*, *cruce*, *lat*, *lung*, *pală*, *pândă*, *pânză*, *ponc*, *talpă* sunt sinonime cu corespondentele derivate în *-iș* cu valoare substantivală.

Pentru că dicționarele, în mod consecvent și tradițional, indică infinitivul ca bază derivativă, am preluat această tehnică. Dar considerăm ca mult mai probabilă modificarea de la participiu adverbial și adjectival la adverb derivat. DA-DLR înregistrează explicit valoarea adverbială a următoarelor participii, care sunt echivalente semantice (totale sau parțiale) cu derivatele discutate: *alăturat* = *alăturiș*; *hârâit* = *hârâiș*; *hotărât* = *hotărâș*; *îndoit* = *îndoiiș* (vezi și Mărgărit 2007: 93); *(a)lăturat* = *lăturiș*; *pitulit* = *pituliș*; *repezit* = *repeziș*; *scăriș* = *scărit*; *sucit* = *suciș*; *treptat* = *treptiș*; *tupilat* = *tupiliș*; *tupit* = *tupiș*; *țintit* = *țintiș*.

Relația de sinonimie cu baza, prezentă la multe unități analizate, arată că derivarea nu este motivată, cel puțin în acest caz, de necesitatea de schimbare a clasei gramaticale; oricum, adverbul românesc (excluzând corelația *-esc/-ește*) nu este caracterizat de morfologie proprie. Acest tip de derivare poate fi pus în legătură cu morfologia evaluativă (în termenii lui Bauer 2004), ilustrată tipic prin diminutivare și augmentare, dar și cu fenomenele de supramarcare morfologică (în care se încadrează atașarea de particule adverbiale), care au și o componentă evaluativă.

Supramarcarea valorii adverbiale, care ne interesează în mod special aici, este mai evidentă în cazul grupurilor prepoziționale cu valoare adverbială. Avem în vedere, în primul rând, adverbele *îngenunchiș* și *în(n)otiș*. Primul are la bază grupul prepozițional *în genunchi* (TDRG³). Tot un grup prepozițional poate fi presupus și pentru *în(n)otiș* (< *în not*, cf. *a not*, *cu notul* etc.), chiar dacă dicționarele nu indică această etimologie¹⁰. În al doilea rând, nu este de neglijat sinonimia dintre grupurile prepoziționale următoare: *în cruce* = *în cruciș*; *de-a cufundul* = *de-a cufundișilea*; *de față* = *de fățiș*; *de-a(-n) boul*, *de-a-n 'boule(a)* = *de-a 'mboișul*, *de-a 'mboișele*; *în lat* = *în lățiș*; *în lung* = *în lungiș*, *de-a lungul* = *de-a lungișul*; *de-a oarba* = *de-a orbișul*; *în piez* = *în pieziș*; *de-a pitulitul* = *pe de-a pitulișul*; *în poancă*, *în ponce* = *în ponciș*, *de-a poanca* = *de-a poncișul*; *de-a tăvălugul*, *de-a tăvalul*, *de-a tăvala* = *de-a tăvălișul*; *de-a târâita* = *de-a târâișul*; *pe târâte* = *pe târâș*.

Adverbele în *-iș* și *-âș* au valențe semantice (foarte) reduse, unele fiind fixate în anumite expresii (*a ține morțiș/horțiș*, *a merge tălpiș*, de exemplu).

¹⁰ Verigi indirecte în lanțul derivativ sunt și *a lature* (cf. *alăturiș*) și *în doi* (cf. *îndoiiș*).

Altă observație, care ține de originea acestora, explică relativa defectivitate semantică: derivarea s-a făcut de la un context în care baza derivativă are un anumit sens, limitat, cum ar fi: *boldiș* < [*a da cuiva*] *bold(duri)*; *brățiș* < [*(a se lua) în*] *brațe*; *brânciș* < [*pe*] *brânci*, [*în*] *brânci*; *chiorâș* < [*ca*] *chiorul/ chiorii*; *clipiș* < [*într-o*] *clipă*; *cruciș* < [*în*] *cruce*; *pândiș* < [*(ca) la*] *pândă*; *pieziș* < [*în*] *piez*; *tălpiș* < [*(a se da) pe tălpi*] și multe altele.

În crearea de noi adverbe, analogia a avut un rol important. Aceasta s-a manifestat sub mai multe forme:

- a. În contextul verbelor de tipul *a privi* și *a merge*, *a pune*, după modelul derivatelor mai vechi, au fost create și altele noi, de exemplu: *a privi corbiș*, după *a privi chiorâș*, *chiondorâș*; *a merge pândiș*, după *(pe) furiș*.
- b. Analogia între baze conținând același tip de seme, de exemplu, implicând părți ale corpului (*brățiș*, *brânciș*, *fățiș*, *foliș*, *frunțiș*, *îngenunchiș*, *picioriș*, *pieptiș*, *șoldiș*, *tălpiș*, *vintriș*), poziționarea oblică (*cruciș*, *pieziș*, *ponciș* etc.), unele baze fiind chiar echivalentele semantic (*furiș*, *hoțiș*, *tâlhăriș*; *orbiș*, *chiorâș* etc.).
- c. Construcțiile coordonate conținând un termen mai vechi au putut constitui un tipar productiv, de exemplu: „Într-acel chip și Caradja,... petrecând în întunerecul nopții, hrăpind din țară *fățiș* și *dosiș* și *curmeziș* ... așa schivernisi el scăparea vieții prin fugă din scaun” (C. Gane, TR. V. II, 380, în DLR).

Observațiile privind originea adverbelor în *-iș* și *-âș* arată legitimitatea ipotezei sursei lor inițial nominale¹¹. Această ipoteză (care nu e nouă, după cum am spus deja) a fost enunțată doar, nu și argumentată, demers în continuare dezirabil și necesar.

3. Concluzii

Articolul are două părți. În prima parte, sunt date inventarul unităților adverbiale în *-iș* și *-âș*, care este mai mare decât s-a considerat anterior, și câteva informații utile analizei acestora (sensul; prima atestare și etimologia – pentru care s-au făcut completări și rectificări punctuale; locuțiunile în care intră aceste unități; elementele din familia lexicală la care pot fi raportate, indicând explicit sinonimele monolexicale).

¹¹ Trebuie examinată și situația din aromână, unde există particula adverbială *-luî*. Aceasta se atașează la mai multe tipuri de adverbe și grupuri adverbiale locuționale, printre care și *ascumțișaluî* „ascunziș”, *cručișaluî* „cruciș”, *furișaluî* „furiș”, *urghișaluî* „orbiș”. Este important că acest segment final a fost explicat dintr-o marcă de dativ(-locativ) (Papahagi 1963: 10).

După aceea, s-au făcut câteva observații privind sensul adverbelor în *-iș* și *-âș*, atestarea, vitalitatea și circulația acestora, precum și originea și valorile morfo-lexicale. Cele mai importante observații sunt:

- sensul acestor adverbe are o importantă componentă locativă/pozițională care dă specificul modului de realizare a acțiunii, blocând gradarea și glosarea prin expresii de tipul *în mod...*;
- derivatele sunt foarte vechi, înregistrate încă din sec. al XVI-lea, dar un număr însemnat de adverbe în *-iș* și *-âș* sunt atestate în ultimele două secole – fapt obiectiv dificil de interpretat în termeni de productivitate și vitalitate a sufixelor, pentru că aceste adverbe caracterizează limba populară și dialectală (nu există niciun derivat cu bază neologică), iar atestarea în scris, pentru română, este problematică;
- există un continuum evident între adverbele în *-iș* și *-âș* și nominalele cu aceleași sufixe (aproximativ jumătate din lexemele adverbiale au și utilizare substantivală și/sau adjectivală), temă care se impune a fi dezvoltată.

BIBLIOGRAFIA CITATĂ

- Aertsen, H., M. Hannay, R. Lyall (eds.), 2004, *Words in their Places. A Festschrift for J. Lachlan Mackenzie*, Amsterdam, Vrije Universiteit.
- Bauer, L., 2004, "The function of word-formation and the inflection-derivation distinction", în H. Aertsen, M. Hannay, R. Lyall (eds.) 2004: 283-292.
- Chircu, A., 2006, „Adverbele românești în *-iș* (*-âș*)”, în G. Pană Dindelegan (coord.) 2006: 57-66.
- Chivu, Gh., G. Pană Dindelegan, A. Dragomirescu, I. Nedelcu, I. Nicula (eds.), 2012, *Studii de istoria limbii române. Morfosintaxa limbii literare în secolele al XIX-lea și al XX-lea*, București, Editura Academiei Române, ms.
- Ciompec, 1985, *Morfosintaxa adverbului românesc. Sincronie și diacronie*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Clemens, A., 1836, *Walachische Sparchlehre nebst einem Walachisch-Deutshen und Deutsch-Walachischen Bandwörterbuche*, Hermannstadt, B. D. Lhierrysche Buchs und Runstbandblung.
- Dahmen, W., G. Holtus, J. Kramer, M. Metzeltin, W. Schweickard, O. Winkelmann (eds.), 2006, *Lexikalischer Sprachkontakt in Südosteuropa (Romanistisches Kolloquium XII)*, Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- Densusianu, Ov., 1901, *Histoire de la langue roumaine. I. Les Origines*, Paris, Ernest Leroux.
- Diaconovici-Loga, C., 1822, *Gramatica românească*, text stabilit, prefată, note și glosar de Olimpia Șerban și Eugen Doncescu, Timișoara, Facla, 1973.
- Dinică, A., 2012, „Adverbul (secolul al XIX-lea)”, în Gh. Chivu, G. Pană Dindelegan, A. Dragomirescu, I. Nedelcu, I. Nicula (eds.) 2012, ms.
- FCLR 2007 – Academia Română, Institutul de Lingvistică „Jorgu Iordan – Al. Rosetti”, *Formarea cuvintelor în limba română din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea*, București, Editura Academiei Române, 2007 (coord.: M. Popescu-Marin).
- Fischer, I., 1989, « [Le roumain] Formation des mots », în G. Holtus, M. Metzeltin, M. C. Schmitt, M. Niemeyer (eds.) 1989: 33-54.
- Holtus, G., M. Metzeltin, M. C. Schmitt, M. Niemeyer (eds.), 1989, *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, vol. III, Tübingen, Max Niemeyer Verlag.

- Mărgărit, I., 2005, *Ipozeze și sugestii etimologice. Note și articole*, București, Editura Academiei Române („Etymologica” 18).
- Mărgărit, I., 2007, *Comentarii etimologice și semantice. Note și articole*, București, Editura Academiei Române („Etymologica” 27).
- Meyer-Lübke, W., 1895, 1900, *Grammaire des langues romanes. II. Morphologie. III. Syntaxe*. Paris, H. Welter.
- Mîrzea Vasile, C., 2009, „Adverbe și expresii adverbiale de mod în limba română actuală”, în G. Pană Dindelegan (coord.) 2009: 237-276.
- Pană Dindelegan, G. (coord.), 2006, *Limba română. Aspecte sincronice și diacronice*, București, Editura Universității din București.
- Pană Dindelegan, G. (coord.), 2009, *Dinamica limbii române actuale – aspecte gramaticale și discursive*, București, Editura Academiei Române.
- Pascu, G., 1916, *Sufixele românești*, București, Edițiunea Academiei Române.
- Popovici, V., 2006, „Sprachkontakt und Wortbildung. Das rumänische Suffix -iș”, în W. Dahmen, G. Holtus, J. Kramer, M. Metzeltin, W. Schweickard, O. Winkelmann (eds.) 2006: 137-189.
- Pușcariu, S., 1899, *Die Rumänischen Diminutivsuffixe*, Leipzig, Johann Ambrosius Barth.
- Russu, I., 1981, *Etnogeneza românilor: fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Tudose, C., 1978, *Derivarea cu sufixe în româna populară*, București, Tipografia Universității din București.

DICȚIONARE ȘI GLOSARE

- CDER – Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru-Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Editura Saeculum I. O., 2002.
- DA – Academia Română, *Dicționarul limbii române, A–B, C, D–De, F–I, J–Lojniță*, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, Tipografia Ziarului „Universul”, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1913-1949.
- DEX¹ – Academia Republicii Socialiste România, Institutul de Lingvistică din București, *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975 (conducătorii lucrării: Ion Coteanu, Luiza Seche, Mircea Seche).
- DI – Academia Republicii Populare Române, Institutul de Lingvistică din București, *Dicționar invers*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1957.
- DILR – Cecilia Căpățînă (coord.), 2007, *Dicționar invers al limbii române*, București, Editura Niculescu.
- DLR – Academia Română, *Dicționarul limbii române*. Serie nouă, D–E, J–Z, București, Editura Academiei, 1965-2010.
- DOOM² – Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, Univers Enciclopedic, 2005 (coord.: Ioana Vintilă-Rădulescu).
- GL. ARGEȘ = Udrescu, D., 1967, *Glosar regional Argeș*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- GL. MUNT. – Academia Română, Institutul de Fonetice și Dialectologie „Al. Rosetti”, *Glosar dialectal. Muntenia*, București, Editura Academiei Române, 1999 (Maria Marin, Iulia Mărgărit).
- MDA – Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, *Mic dicționar academic*, 2 vol., București, Univers Enciclopedic Gold, 2010 (redactori responsabili: acad. Marius Sala și Ion Dănilă).
- Papahagi, Tache, 1963, *Dicționarul dialectului aromân: general și etimologic*, București, Editura Academiei.

- SDLR – August Scriban, 1939, *Dicționarul limbii românești. (Etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*, edițiunea întâia, Iași, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună”.
- Suciu – Emil Suciu, 2009, 2010, *Influența turcă asupra limbii române. I. Studiu monografic. II. Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, București, Editura Academiei Române.
- TDRG³ – H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 3., überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder Band I, 2000; Band II, 2003; Band III, 2005, Cluj-Napoca, Clusium.

SURSE

- Basarabia*, edițiile 7-12, 1994, Uniunea Scriitorilor din Moldova, Editura Universul.
- Budai-Deleanu, I., *Opere*, vol. I-II, ediție critică de Florea Fugariu, studiu introductiv de Al. Piru, București, Editura Minerva, 1974-1975.
- Creangă, Ion, *Opere*, vol. I-II, ediție îngrijită, note, variante, glosare și bibliografie de Iorgu Iordan și Elisabeta Brâncuș, studiu introductiv de Iorgu Iordan, București, Editura Minerva, 1970.
- Din viața poporului român: culegeri și studii (Vremuri înțelepte: povestiri și legende românești, culese de Dumitru Furtună)*, 1913, nr. vol. XV, București, Academia Română, Socec & comp.
- Druță, I., 1990, *Scieri*, vol. 3, Chișinău, Hyperion.
- Familia*, anul XXV, nr. 38, 17 septembrie 1889; anul XXX, nr. 27, 3 iulie 1894.
- Gazeta economului. Foaiete economică-socială*, anul I, nr. 4, 24 mai 1892.
- Luceafărul*, anul VI, nr. 7, 1 aprilie 1907.
- Revista ilustrată Cosînzeana*, anul IX, no. 20, 30 noiembrie 1925.
- Românul*, anul IV, nr. 157, 30 iulie 1914.
- Tribuna poporului*, anul II, nr. 135, 8 iulie 1898; anul III, nr. 44, 4 martie, 1899.

NOTĂ: Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului „Valorificarea identităților culturale în procesele Globale”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/89/1.5/S/59758.